

ГРАМАТИЧНА КОНЦЕПЦІЯ ЮРІЯ ШЕВЕЛЬОВА : КАТЕГОРІЙНА ДІЄСЛІВНІСТЬ

У статті розглянуто концепцію категорійної дієслівності Юрія Шевельова. У восьмикомпонентній основній частиномовній системі із секундарно проміжним статусом дієприкметника (дієслово ↔ прикметник), дієприслівника (дієслово ↔ прислівник) та особливим виміром інфінітива (дієслово ← інфінітив → іменник) дієслово скваліфіковано через зіставлення з прикметником і дефінуванням спеціалізованого внутрішньореченнєвого навантаження (присудковим). Загальнопросторова дієслівність охоплює в інтерпретаційно-кваліфікативній та класифікаційно-нормативній граматичній моделі Юрія Шевельова дві визначальні дієслівнотвірні ієрархічно верхинні категорії – часу й способу з прилеглою до них регулярною категорійністю виду. Особово-числова категорійність є функційно розмитою в дієслові.

Ключові слова: *категорія часу, категорія способу, категорія виду, Юрій Шевельов, граматична концепція.*

Загнітко А. А., Загнітко Н. Г. Грамматическая концепция Юрия Шевелева : категориальная глагольность. *В статье рассмотрена концепция категориальной глагольности Юрия Шевелева. В восьмикомпонентной основной системе частей речи с секундарно промежуточным статусом причастия (глагол ↔ имя прилагательное), деепричастие (глагол ↔ наречие) и особенным измерением инфинитива (глагол ← инфинитив → имя существительное) глагол квалифицируется через сопоставление с именем прилагательным и дефинированием специализированной внутрипредложенческой нагрузкой (сказуемым). Общепространственная глагольность охватывает в интерпретационно-квалифицированной и классификационно-нормативной грамматической модели Юрия Шевелева две определяющие глаголнопроизводящие иерархично высшие категории – времени и наклонения с прилегающей к ним регулярной категориальностью вида. Личностно-числовая категориальность является функционально размытой в глаголе.*

Ключевые слова: *категория времени, категория наклонения, категория вида, Юрий Шевелев, грамматическая концепция.*

Zahnitko A.P., Zahnitko N.H. Grammatical Conception of Yuriy Shevelyov: Categorical Verbality. *The article deals with the conception of categorial verbality of Yuriy Shevelyov. In the eight-component basic system of the parts of speech with secondary intermediate status of Participle (Verb ↔ Adjective), Verbal Adverb (Verb ↔ Adverb) and the specific dimension of Infinitive (Verb ← Infinitive → Noun) the Verb is qualified through comparison with Adjective and determining of specialized internal sentence load (predicative). General spatial verbality in interpretative-qualifying and classification-normative grammar model of Yuriy Shevelyov covers two defining verb-forming hierarchically top categories – Tense and Mood with adjoining to them regular category of Aspect. Categoricality of Person and Number are functionally blurred in the verb.*

There is the relevant study of categorial verbality by Yuriy Shevelyov, as the researcher substantiated its qualification on the original postulates of grammatical theory of O. Potebnya taking into account the active developments of formal grammatical approach to the analysis of verbality. The purpose of the analysis is to establish the characteristics of the verbality interpretation by Yuriy Shevelyov with consistent clarification of internal and external parts of speech status load of categorial-verbal formations, determination of hierarchy of verbal categories, tracing their disparity. According to the stated purpose the solution of the following tasks is relevant: 1) to analyze the grammatical conception of verbality of Yuriy Shevelyov; 2) to establish the expressions of

grammatical tradition continuity in verbality conception of the prominent linguist; 3) to determine the scope of the verbality concept by Yuriy Shevelyov; 4) to trace the loading of the parts of speech categories in verbality classification by the scientist; 5) to characterize the "power space" of the linguistic-paradigm space in the development of grammatical conception of Yuriy Shevelyov. The scientific novelty of the study is motivated by the comprehension of conceptual and theoretical heritage of Yu. Shevelyov in general, and qualification of verbality made by him with the determination of the qualifying characteristics of verbality and also the entire range of its categorial forms. The theoretical value of the proposed study is motivated by the substantiation of conceptual and grammatical verbality by Yuriy Shevelyov with outlining of its load in the history of linguistic thought.

The grammatical conception of Yuriy Shevelyov by its main dimensions is interpretation-qualifying and classification-normative one, based on three postulates – scientific, normative and stylistic. One prospective is the holistic study of grammatical conception of Yuriy Shevelyov with the establishment of the basic (landmark) points of the evolution of his scientific views through the consistent application of the comparative-historical research methodology in the investigations.

Keywords: *category of tense, category of mood, category of aspect, Yuriy Shevelyov, grammatical conception.*

Постать Юрія Шевельова належить до визначальних не лише в лінгвістичному світі, а й у загальнокультурологічному, що мотивовано його величезним внеском у розбудову мовознавчої думки загалом та української зокрема, непересічними теоретико-літературознавчими, літературно-енциклопедичними, літературно-критичними та іншими працями. Протягом усього свого життя талановитий науковець мав велике зацікавлення театром і кіномистецтвом, архітектурою й малярством, історією й краєзнавством, не говорячи вже про самовіддану працю на лінгвістичній ниві з проникненням у глибину віків і прагненням віднайти відповідь на щонайактуальніші питання походження української мови, її стилістичного багатства, фонологічної організації, тягlosti мовознавчої думки та ін. Знаковими в спадщині Юрія Шевельова є граматичні студіювання, у яких концентровано відбиті напрацювання попередників і водночас запропоновано авторську концепцію генези й еволюції окремих синтаксичних явищ [Генеza], структурування частиномовних класів, категорійної ієрархії в системі частин мови та ін. Актуальним постає дослідження граматичної концепції Юрія Шевельова з визначенням основних її складників та встановленням закономірностей її еволюції. Творчу спадщину видатного науковця студіювали Л. Белей, К. Каруник, Т. Масенко та інші. Граматична концепція Юрія Шевельова не перебувала в центрі уваги дослідників, хоча її функційне навантаження для розбудови мовознавчої думки важко переоцінити. Особливо актуальним є студіювання категорійної дієслівності Юрієм Шевельовим, оскільки її кваліфікацію науковець ґрунтував на вихідних постулатах граматичної теорії О. Потєбні з урахуванням активних напрацювань формально-граматичного підходу до розгляду дієслівності.

Метою пропонованого аналізу є встановлення особливостей тлумачення дієслівності Юрієм Шевельовим із послідовним з'ясуванням внутрішньої і зовнішньочастиномовного статусного навантаження категорійно-дієслівних утворень, визначенням ієрархії дієслівних категорій, простеженням

їхньої нерівнорядності. Відповідно до поставленої мети актуалізовано вирішення таких завдань: 1) проаналізувати граматичну концепцію дієслівності Юрія Шевельова; 2) встановити вияви тягlosti граматичної традиції в концепції дієслівності видатного лінгвіста; 3) визначити обсяг поняття дієслівності в концепції Юрія Шевельова; 4) простежити навантаження частиномовних категорій у класифікації дієслівності науковця; 5) схарактеризувати «силовий простір» лінгвопарадигмального простору в становленні граматичної концепції Юрія Шевельова. Наукова новизна студіювання мотивована осмисленням концептуально-теоретичної спадщини Юрія Шевельова загалом і кваліфікацією ним дієслівності зі встановленням кваліфікаційних ознак дієслівності й усього спектру його категорійних форм. Теоретичне значення пропонованого дослідження мотивовано обґрунтуванням концептуально-граматичної дієслівності Юрієм Шевельовим з окресленням її навантаження в історії лінгвістичної думки. Практичне значення студіювання визначено можливістю використання його результатів в університетській практиці опрацювання фундаментальних і спеціальних курсів з історії мовознавства загалом та історії українського мовознавства в персоналіях, написання навчальних посібників з граматики української мови, історії лінгвістичної науки.

Граматична концепція Юрія Шевельова викладена системно в низці фундаментальних праць, з-поміж яких особливе місце посідають розділ про просте речення (завершено на початку 1941 р.), що згодом увійшов до «Курсу сучасної української літературної мови» [5], хоча й без вказівки на автора, «Нарис сучасної української літературної мови» та ін. Етапною була робота над розділом про просте речення, оскільки він знаменував і розширення студіювань науковця, і його поступовий перехід від дослідження стилістики (кандидатська дисертація) до послідовного заглиблення в синтаксичні проблеми. Останнє спричинило постання знакової праці про генезу й еволюцію називного речення, що засвідчила не лише фундаментальне студіювання актуальної для україністики й славістики проблеми виникнення та еволюції, функційного навантаження називних речень, їх співвідношення з односкладними, з одного боку, і неповними, з другого, реченнями [11: 19-133].

Частини мовна кваліфікація та розгляд їхніх категорійних ознак Юрій Шевельов ґрунтує на трьох основних підходах до аналізу мовних явищ: науковому, нормативному й стилістичному [12: 31-33], що легко простежувано у дефінуванні дієслова, що «означає, як і прикметник, ознаки предметів: тільки на відміну від прикметника дієслово показує не сталі властивості предметів, а такі ознаки, що їх мовець зв'язує з предметом тільки в певному часі і способі» [12: 313]. Застосовуючи метод зіставлення (*як і прикметник тільки на відміну від прикметника*), науковець вирізняє знакові категорії дієслівності – час і спосіб, що засвідчують його парадигмальний простір: «дієслово має властивість змінюватися в часах і способах» [12: 313], де останній показує «ступінь реальності дії» [12: 313] з диференціюванням відповідно способів за цією ознакою: реальність дії – дійсний спосіб, її можливість – умовний, бажаність – наказовий [12: 313]. Якщо уважно поглянути, думку

про концептуальне тлумачення способів розвиває О. Потебня, який цілком слушно вважав, що подібність між умовним і наказовим способами виявлювана у вираженні не реальної події, а ідеальної як такої, що наявна лише в думках мовця [8: 220]. Водночас для О. Потебні цілком мотивованим є використання форм наказового способу в реченнях умови, що підтверджено відповідним фактичним матеріалом: *Хоч усіх ти упирів збери и знахурів, Хоч покумайся ти з відьмами: Ніхто не скаже нам, так, як би ти хотів, Що доля зробить з нами* (П. Гулак) (приклад з [12: 220-221]), внаслідок чого такі форми набувають іншої функційної семантики (пор. також [3: 28-34, 57-75]), а предикативна частина в структурі складнопідрядного речення кваліфікує ірреальність умови з граничним виявом суперечності основному змісту. Юрій Шевельов таким чином поглиблює аналіз категорійно-дієслівних форм з опертям на їхній внутрішньореченнєвий статус. У такому підході інтегровано всі три підходи – науковий, нормативний і стилістичний – в інтерпретативно-кваліфікаційній граматичній моделі, де інтерпретація охоплює встановлення семантичного наповнення форми відповідно до її контекстуального оточення, а кваліфікація – спрямована на встановлення статусного виміру форми (пор. визначення функційно-семантичної парадигми тієї чи тієї морфологічної форми [3: 128-134, 157-175]).

Категорії особи й числа в дієслівній системі Юрій Шевельов кваліфікує як суто формальні, такі, що «не мають самостійного значення й використовуються для узгодження дієслова з підметом» і «не конче потрібні в дієслові» [12: 313]. Найзагальнішою й найхарактернішою дієслівною категорією в концепції лінгвіста є вид, що «показує погляд, з якого мовець дивиться на протікання дії в часі» [12: 317], що є підґрунтям для визначення виду як об'єктивно-суб'єктивного, рівнорядного в цій площині з категоріями особи й числа, оскільки вид «показує не безпосередньо властивості протікання дії в часі, а з перспектив її сприйняття мовцем» [12: 317]. У розвиток вчення О. Потебні, який викінчено обґрунтував необхідність розмежування опозиції доконаності ↔ недоконаності й тривалості ↔ нетривалості [8: 33], Юрій Шевельов розмежує недоконаний (мовець «ніби стоїть у самому перебігу дії, разом з нею пересувається з минулого в майбутнє» [12:317]) і доконаний, окреслюючи відповідні відтінки в кожному з них. Останні актуалізують опозицію *тривалості* ↔ *нетривалості*. Тому Юрій Шевельов вважає, що для доконаного виду властивими є окреслення дії як а) початої, б) обмеженої, в) доведеної до певної межі, г) дії з відтінком внутрішнього задоволення, г) розподільчої; а для недоконаного як дії: а) початої, б) повторюваної (наворотової), в) крайньої межі та ін. Значення тривалої й інтенсивної дії характерне, на його думку, для дієслівних форм обох видів [12: 317-339].

Інтерпретативно-кваліфікативний підхід ґрунтовно застосовано в розгляді інфінітива, що «в системі форм дієслова до певної міри нагадує роль називного відмінка в системі форм іменника» [12: 314], оскільки «інфінітив показує назву дії, взятої сама по собі: *ходить, питає, їхать*» [12: 314], подібно до статусу форми називного відмінка в іменниковій системі. У внутрішньореченнєвій структурі функція підмета інфінітива ставить його в один ряд

з іменником, водночас інфінітив «стоїть осторонь усіх форм дієслова, крім видових, і є абсолютно змінний» [12: 315].

Нормативно-класифікаційна граматична модель охоплює розгляд Юрієм Шевельовим дієприкметникових (дієслово ↔ прикметник) і дієприслівникових (дієслово ↔ прислівник) форм, які є проміжними категоріями в частиномовній системі, витворюючи площину секундарності. Концепція дієприкметниковості науковця вимагає особливої уваги, тому що всі її постулати залишаються актуальними в сучасній літературно-кодифікованій практиці. З опертям на функційні виміри Юрій Шевельов наголошує, що дієприкметник є «прикметником, виведеним від дієслова; однак не всякий прикметник, утворений від дієслова, є дієприкметник, а тільки такий, що зберігає певні морфологічні й синтаксичні властивості дієслова» [12: 362]. До останніх лінгвіст зараховує видову семантику та категорійний вимір керування: *Чути було сміхи та спори, крик якихось чередників, переймлених на дорозі враз зі стадом волів та загнаних на комунальне подвір'я* (І. Франко), де *переймлених* і *загнаних* зберігають доконано-видову категорійність і успадковують керування відповідного дієслова (*переймлених на дорозі* ← *перейняти на дорозі*; *загнаний на подвір'я* ← *загнати на подвір'я*), а ось у реченні *Баранів тьма була варених, курей, гусей, качок печених* (І. Котляревський) похідні *варених*, *печених* є прикметниками, оскільки не містять видової категорійності й не містять керування, постаючи узгоджуваними формами [12: 362].

Нормативно-класифікаційну та інтерпретативно-класифікаційну граматичні моделі поєднано в розгляді опозиції доконаності недоконаності під час ґрунтовного студіювання категорійно-дієслівних форм часу (пор. «Майбутній час недоконаних дієслів. Форми позачасовості» [12: 350]), а також в аналізі дієслівно-особових форм і встановленні транспозиційних закономірностей, тенденцій об'єктивізувати «свою особу не тільки в очах слухача, а і у власних» [12: 336]. Цілком аргументованим є твердження Юрія Шевельова про найменший простір суб'єктивного значення в третій особі, тому «вона слабо піддається замінам, натомість [...] часто заступає інші особи [...]». У третій особі можлива тільки заміна однини на множину на підкреслення ввічливості [12: 337], хоча така транспозиція не набула усталеності й регулярності. Найбільший транспозиційний потенціал притаманний формам першої та другої особи, що в низці контекстів можуть набувати регулярної взаємозамінюваності.

Аргументованість та викінченість граматичної концепції дослідника посилює постійна концентрація уваги на різноманітних стилістичних особливостях аналізованих частиномовних одиниць, а також використання функційного статусу тих чи тих морфологічних форм та їхніх значень у діалектно-українському просторі, виокремленням особливих ареалів реалізації дієслівних форм: «У дієсловах першої дієвідміни багато говірок, східних і центральних, має нахил після голосного *-а-* опускає кінцеве *-е*, напр.: *Няньчить її доглядає, одверта, що шкочить* (Гул.)» [12: 341], відразу ж, встановлюючи статус таких утворень в історії української літературно-мовної традиції: «Форми ці, що були дуже поширилися в другій половині XIX ст. і на

початку ХХ ст, тепер у літературній мові, навіть у поетичній, тепер відходять на другий план і рідшають» [12: 341], однією з причин чого можна вважати прагнення зберегти єдиний тип дієвідмінювання (пор. подібні міркування О. Потебні щодо особливостей дієслівного відмінювання та структування останнього за відповідними дієслівно-тематичними класами [7: 75-95]).

У своїх граматичних підходах Юрій Шевельов поглиблював і розвивав погляди одного з найвидатніших і найбільш фундаментальних дослідників граматичного ладу слов'янських мов Олександра Потебні, що простежувано в розгляді дієслівності та особливостей її частиномовного статусу в загальній системі частин мови.

Граматична концепція Юрія Шевельова за основними її вимірами є інтерпретаційно-кваліфікативною й класифікаційно-нормативною, ґрунтованою на трьох постулатах — науковому, нормативному і стилістичному. Перспективним постає цілісне студіювання граматичної концепції Юрія Шевельова з визначенням основних (етапних) моментів еволюції його наукових поглядів через послідовне застосування у своїх працях порівняльно-історичної лінгвопарадигмальної дослідницької методології.

ЛІТЕРАТУРА

1. **Вихованець І.Р.** Частини мови в семантико-граматичному аспекті : [монографія] [Текст] / Іван Романович Вихованець — К. : Наукова думка, 1988. — 256 с. 2. **Загнітко А.П.** Космічний синтаксис Юрія Шевельова (штрихи до творчо-стильового портрета) [Текст] / Анатолій Панасович Загнітко // Видатний філолог сучасності: Наукові виклади на честь 85-ліття Юрія Шевельова. — Харків : Око, 1996. — С. 27–37.
3. **Загнітко А.П.** Теорія граматики і тексту : [наукове видання] [Текст] / Анатолій Панасович Загнітко. — Донецьк : Ноулідж (Донецьке відділення), 2014. — 480 с. 4. **Коруник К.** Між Харковом і Мюнхеном : «переходова» наукова праця Юрія Шевельова [Текст] / Катерина Коруник // Шевельов Ю. До питання про генезу й природу називних речень. — Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2012. — С. 3–18.
5. **Курс** сучасної української літературної мови. Синтаксис : [наукове видання] [Текст] / за ред. Л.А. Булаховського. — Т. II. — К. : Радянська школа, 1951. — 408 с.
6. **Листи** Юрія Шевельова до Олексія Ізарського : [наукове видання] [Текст] / автор і упорядник Микола Степаненко. — Полтава : ПП Шевченко Р.В., 2014. — 388 с. 7. **Потебня А. А.** Из записок по русской грамматике : [наукове видання] [Текст] / Александр Афанасьевич Потебня. — Т. I. — Москва : Учпедгиз, 1958. — 536 с. 8. **Потебня А.А.** Из записок по русской грамматике : [наукове видання] [Текст] / Александр Афанасьевич Потебня. — Т. IV. — Вып. II : Глагол. — Москва : Пресвещение, 1977. — 406 с. Режим доступу: (http://elib.gnpbu.ru/text/potebnya_iz-zapisok-po-russkoy-grammatike_t4_v2_1977/go,36;fs,1/).
9. **Шевельов Ю.** Чому общерусский язык, а не віборуська мова? : 3 проблем східнослов'янської глотогонії : Дві статті про постання української мови : [наукове видання] [Текст] / Юрій Шевельов. — К. : Вид. дім «КМ Academia», 1994. — 33 с. Режим доступу: (<http://www.ukrcenter.com/>).
10. **Шевельов Ю. Я** — мене — мені... (І довкруги). — Ч. 1 : В Україні : [спогади] [Текст] / Юрій Шевельов. — Харків; Нью-Йорк : М.П. Коць, 2001. — 409 с. 11. **Шевельов Ю.** До питання про генезу й природу називних речень : [наукове видання] [Текст] / Юрій Шевельов. — Харків : Харківське історико-філологічне товариство, 2012. — С. 19–123. 12. **Шевельов Ю.** Нарис сучасної української літературної мови та інші лінгвістичні студії (1947 – 1953 pp.) : [наукове видання] [Текст] / Юрій Шевельов. — К. : Темпора, 2012. — 664 с. 13. **Shevelov George Y.**

A Historical Phonology of the Ukrainian Language : [наукове видання] [Текст] / George Y. Shevelov / publ. for the Canadian Inst. Of Ukrainian Studies. – Heidelberg : Winter, 1979. – 809 p. Режим доступу: (<http://trove.nla.gov.au/work/10041422?selectedversion=NBD1810983>) – Шевельов Ю. Исторична фонологія української мови / перекл. з англ. С. Вакуленка та А. Даниленка. – Харків : Акта, 2002. – 1066 с. + карти (режим доступу: <http://www.twirpx.com/file/431168/>).

Зagnitko Anatolii Panasovich – член-кореспондент Національної академії наук України, доктор філологічних наук, професор, голова Вченої ради, в.о. завідувача кафедри загального та прикладного мовознавства і слов'янської філології, Донецький національний університет (м. Вінниця). Україна, 21021, м. Вінниця, вул. Шістсотріччя, 21.

E-mail: a.zagnitko@gmail.com
tel: +380502327802

Zagnitko Anatoly Panasovich – member of National Academy of Sciences of Ukraine, Doctor of Philology, Professor, Head of the Academic Council, acting Head of the Department of General and Applied Linguistics and Slavic Philology, Donetsk National University (Vinnitsa). Ukraine, 21021, Vinnytsya, Shistsotrichchya Str., 21.

Зagnitko Nadiia Hennadiivna – кандидат філологічних наук, старший науковий співробітник, Донецький національний університет (м. Вінниця). Україна, 21021, м. Вінниця, вул. Шістсотріччя, 21.

E-mail: a.zagnitko@gmail.com
tel: +380955536842

Zagnitko Nadiia Hennadiyivna – Candidate of Philology, Senior Researcher; Donetsk National University (Vinnitsa). Ukraine, 21021, Vinnytsya, Shistsotrichchya Str., 21.